

Paweł Polaczuk

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: 0000-0002-9753-3852

p.polaczuk@gmail.com

Głośnie dzwony kościelne jako szkodliwe oddziaływanie na środowisko w niemieckim porządku prawnym. Kilka uwag

Wstęp

W niniejszym artykule odniesiono się do zagadnienia ochrony przed hałasem emitowanym przez dzwony kościelne, wykorzystane w celach liturgicznych w niemieckim porządku prawnym¹. Przeanalizowano uwarunkowania prawne, w jakich w orzecznictwie sądów administracyjnych ukształtowały się kryteria oceny dopuszczalności emisji dźwiękowych tego rodzaju oraz praktyka ich stosowania, bez uszczerbku dla wolności religii, wyznania, sumienia i światopoglądu². Wspomniane uwarunkowania mają nader złożony charakter.

¹ Rozstrzygnięcia sądownoadministracyjne w sporach o przekroczenie norm hałasu emitowanego przez dzwony kościelne są dziś przedmiotem szczególnego zainteresowania dogmatyki prawa konstytucyjnego, administracyjnego oraz tzw. kościelnego prawa państwowego. Przywołuje się je także w sporach o oddziaływanie dźwiękowe na środowisko, których źródłem są urządzenia nagłaśniające instalowane na meczetach. Wielu autorów nawiązuje do wspomnianych wyroków sądowych w swoich analizach podstaw prawnych roszczeń właścicieli nieruchomości sąsiadujących z meczetem, związanych z emisją hałasu oraz w analizach uwarunkowań prawnokonstytucyjnych sporów wokół budowy meczetów z minaretami, na których instaluje się urządzenia nagłaśniające; zob. szerzej P. Polaczuk, *Wezwanie muzułmanów na modlitwę a ochrona przed emisjami sąsiedzkimi w Republice Federalnej Niemiec. Kilka uwag*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019, nr 46, s. 355–371.

² Spory wokół emisji hałasu z tego źródła rozstrzygają przede wszystkim sądy administracyjne krajów związkowych. Dopuszczalność drogi sądownoadministracyjnej w sprawach dotyczących emisji hałasu przeciwko kościołom i związkom wyznaniowym, którym nadano status podmiotów prawa publicznego na podstawie art. 137 ust. 5 zd. 1 Konstytucji weimarskiej w zw. z art. 140 Ustawy Zasadniczej RFN wynika z § 40 ust. 1 zd. 1 ustawy z 21 stycznia 1960 r. Ordynacja sądownoadministracyjna, niem. *Verwaltungsgerichtsordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 19. März 1991* (BGBl. I S. 686), die zuletzt durch Artikel 7 des Gesetzes vom 12. Juli 2018 (BGBl. I S. 1151) geändert worden ist; na oznaczenie tego aktu używa się skrótowca VwGO, <https://www.gesetze-im-internet.de/vwgo/BJNR000170960.html> (data dostępu: 4.02.2021); szerzej: wyrok

Wynikają ze sposobu ukształtowania w Ustawie Zasadniczej kompetencji ustawodawczych federacji w dziedzinie zwalczania hałasu, charakteru norm prawnych, określających wartości graniczne hałasu wydanych na podstawie ustawy z dnia 15 marca 1974 r. o ochronie przed szkodliwymi oddziaływaniami na środowisko (dalej jako ustawa o ochronie przed immisjami)³ oraz z postanowień Ustawy Zasadniczej, wysławiających gwarancje wolności religii, wyznania, sumienia i światopoglądu. Odniesiono się do wspomnianych warunkowań celem wyjaśnienia złożoności oceny dopuszczalności hałasu emitowanego przez dzwony kościelne używane w celach liturgicznych oraz szczególnej rangi tych wolności w rozstrzygnięciach dotyczących oddziaływań na środowisko. Wspomniane ramy prawne pozwalają rozstrzygnąć spory o dopuszczalność immisji, których źródłem są dzwony kościelne wykorzystywane dla celów liturgicznych, w oparciu o wypracowane w orzecznictwie kryteria oceny. Kryteria te obejmują społeczną adekwatność, tradycję oraz powszechną akceptację. Z analizy wielu wyroków sądów administracyjnych w sprawach o szkodliwe oddziaływanie dźwiękowe na środowisko, których źródłem są dzwony kościelne używane do celów liturgicznych, wynika, że ukształtowane kryteria oceny dopuszczalności immisji dźwiękowych pozwalają ważyć kolidujące z sobą dobra chronione prawem (ochrona przed szkodliwymi oddziaływaniami na środowisko i wolności religii, wyznania, sumienia i światopoglądu) bez uszczerbku dla tych wolności.

Federalnego Trybunału Administracyjnego z 7 października 1983 r., sygn. akt 7 C 44.81, BVerwGE 68, 62, <https://www.jurion.de/urteile/bverwg/1983-10-07/bverwg-7-c-4481/> (data dostępu: 4.02.2021); zob. także: F. Knopp, W.-R. Schenke, R.P. Schenke (red.), *Verwaltungsgerichtsordnung. Kommentar*, 13. Auflage, München 2013, s. 123–214. Należy dodać, że sąsiadom przysługuje także droga cywilna – powództwo, którego podstawą jest § 1004 BGB w przypadku właścicieli i § 862 ust. 1 BGB w przypadku legitymowanych ze stosunku najmu; zob. P. Bassenge, J. Ellenberger, Ch. Grüneberg, K.Thorn, G. Brudermüller, I. Götz, H.Sprau, W. Weidenkaff, D. Weidlich (red.), *Bürgerliches Gesetzbuch mit Nebengesetzen*, 75. Neubearbeitete Auflage, München 2016, s. 1501–1502, 1546–1552, 1610–1615.

³ Ustawa z dnia 15 marca 1974 r. o ochronie przed szkodliwymi oddziaływaniami na środowisko (niem. Gesetz zum Schutz vor schädlichen Umwelteinwirkungen durch Luftverunreinigungen, Geräusche, Erschütterungen und ähnliche Vorgänge (Bundes-Immissionsschutzgesetz – BImSchG); pełna nazwa: Bundes-Immissionsschutzgesetz in der Fassung der Bekanntmachung vom 17. Mai 2013 (BGBl. I S. 1274), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 8. April 2019 (BGBl. I S. 432) geändert worden ist, <https://www.gesetze-im-internet.de/bimschg/BJNR007210974.html> (data dostępu: 19.02.2021). Na jej oznaczenie autor posługuje się także określeniem ustawa o ochronie przed immisjami.

Uwarunkowania prawne rozstrzygnięć w sprawach o immisję dźwiękowe, których źródłem są dzwony kościelne

Nie od rzeczy będzie przypomnienie, że kwestie ochrony przed hałasem są przedmiotem tzw. konkurencyjnych kompetencji ustawodawczych. Art. 74 ust. 1 niemieckiej Ustawy Zasadniczej stanowi bowiem, że ustawodawstwo konkurencyjne obejmuje m.in. gospodarkę odpadami, zanieczyszczenie powietrza oraz zwalczanie hałasu⁴. W obszarach zastrzeżonych dla prawodawstwa konkurencyjnego ustawy mogą stanowić: i federacja, i kraje związkowe, z tym zastrzeżeniem, że kraje związkowe mogą czynić użytek z kompetencji prawodawczych zgodnie z art. 72 ust. 1 Ustawy Zasadniczej, który stanowi, że

⁴ J. Isensee, P. Kirchhof (red.), *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Band VI, Bundesstaat, dritte, völlig neubearbeitete und erweiterte Auflage, Heidelberg 2008, s. 570–575. W doktrynie podkreśla się, że w 42. Ustawie o zmianie Ustawy Zasadniczej z 1994 r. ustrojodawca odszedł od kryterium oceny potrzeby prawodawstwa federalnego (niem. Prüfung des Bedürfnisses) i zastąpił je kryterium konieczności regulacji na poziomie federalnym (niem. Prüfung der Erforderlichkeit) oraz że 52. Ustawa o zmianie Ustawy Zasadniczej nie przewiduje badania kryterium konieczności we wszystkich przypadkach prawodawstwa konkurencyjnego. Ogranicza je bowiem do obszarów wskazanych w art. 72 ust. 2 („W dziedzinach określonych w art. 74 ust. 1 punkty 4, 7, 11, 13, 15, 19a, 20, 22, 25 i 26 Federacja posiada uprawnienia ustawodawcze, jeżeli i o ile ustanowienie jednakowych warunków życia na terytorium Federacji oraz zachowanie jednności prawa i gospodarki stanowi interes całego państwa i wymaga regulacji w drodze ustawodawstwa federalnego”). Obszary regulacji niewymienione w cytowanym przepisie – jak zauważa się w doktrynie – nie są objęte wymogiem z art. 72 ust. 2. W przypadku tych kompetencji konkurencyjnych (nazywanych „Kernkompetenzen”) nie dokonuje się oceny prawodawstwa federacyjnego według wspomnianego kryterium, jak w przypadku dziedzin określonych w art. 74 ust. 1 punkty 4, 7, 11, 13, 15, 19a, 20, 22, 25 i 26 (niem. Bedarfskompetenzen). Tym samym kompetencje konkurencyjne należy podzielić na te, z którymi federacja może uczynić użytek bez oceny, zgodnie z kryterium konieczności, oraz na kompetencje konkurencyjne, z których federacja może uczynić użytek tylko wtedy, gdy ocena z punktu widzenia kryterium konieczności wypadnie pozytywnie. Zgodnie z art. 72 ust. 4 Ustawy Zasadniczej, ustawa federalna może określić, że regulacje prawne w formie ustawy federalnej, w odniesieniu do których nie istnieje już konieczność regulacji na poziomie federalnym w myśl art. 72 ust. 2, mogą być zastąpione prawem krajowym. O ile zatem odpadnie konieczność stanowienia prawa przez federację, prawo ustanowić może prawodawca krajowy. Zauważa się przy tym, że warunkiem aktywności prawodawcy krajowego jest odnośna ustawa federalna.

W doktrynie wyodrębnia się jeszcze trzecią kategorię ustawodawstwa konkurencyjnego, którą określa się w doktrynie mianem Abweichungsgesetzgebung. Została ona przewidziana w art. 72 ust. 3 Ustawy Zasadniczej. Dotyczy przypadku, gdy władze federalne skorzystały ze swojej kompetencji do stanowienia prawa. Wówczas kraje związkowe mogą na mocy ustawy przyjąć odmienne regulacje prawne w określonych dziedzinach. W doktrynie wskazuje się na przykłady takich regulacji; dotyczy to np. łowiectwa, ale poza przepisami dotyczącymi wydawania kart łowieckich, ochrony przyrody i pielęgnacji krajobrazu z zastrzeżeniem podstawowych zasad ochrony przyrody, gatunków lub przyrody morskiej, przepisów dotyczących warunków przyjmowania na wyższe studia i rodzajów dyplomów ukończenia studiów. Ustawy federalne odnoszące się do tych dziedzin wchodzi w życie najwcześniej sześć miesięcy od momentu ich ogłoszenia, o ile za zgodą Bundesratu nie postanowiono inaczej. W odniesieniu do dziedzin, o których mowa w art. 72 ust. 3, pierwszeństwo ma każdorazowo ustawa późniejsza.

„w zakresie ustawodawstwa konkurencyjnego kraje związkowe są uprawnione do wydawania ustaw, dopóki i na ile Federacja w drodze ustawy nie skorzysta ze swoich uprawnień ustawodawczych”⁵. Ustawodawca związkowy uczynił użytek z kompetencji ustawodawczej w sprawach zachowania czystości powietrza i zwalczania hałasu uchwalając ustawę o ochronie przed szkodliwymi oddziaływaniami na środowisko z 1974 r.⁶ Należy zauważyć, że kompetencje konkurencyjne z art. 74 ust. 1 pkt 24 niemieckiej Ustawy Zasadniczej nie obejmują ochrony przed hałasem, którego źródłem są zachowania społeczne (tzw. hałasem społeczny)⁷. Chodzi tu o immisje dźwiękowe pochodzące z obiektów sportowych oraz innych, które służą zaspokajaniu potrzeb w sferze sportu i rekreacji oraz obiektów wykorzystywanych na cele społeczne⁸. W doktrynie zauważa się, że regulacje prawne dotyczące hałasu pochodzącego z tychże obiektów, podobnie jak i schronisk, domów dziecka, placów zabaw, placów przeznaczonych do uprawiania sportu, teatrów oraz miejsc organizacji widowisk i koncertów, hoteli i pensjonatów, lokali i ogródków piwnych jako miejsc o znaczeniu lokalnym, stały się – od reformy federacyjnej – przedmiotem wyłącznych kompetencji ustawodawczych krajów związkowych. Wyodrębnienie kategorii hałasu spowodowanego przez ludzi dokonuje się poprzez typizację zachowań człowieka powodujących hałas oraz ocenę czynników tworzących tło skupisk ludzi wraz z urządzeniami czy instalacjami bądź obiektami przeznaczonymi do obsługi ludzi⁹. Należy także odnotować utrwalony w doktrynie pogląd, że zwalczanie hałasu, o którym mowa w art. 74 ust.1 pkt 24 Ustawy

⁵ Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z dnia 23 maja 1949 r. (niem. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23.05.1949); pełna nazwa: Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland in der im Bundesgesetzblatt Teil III, Gliederungsnummer 100-1, veröffentlichten bereinigten Fassung, das zuletzt durch Artikel 1 u. 2 Satz 2 des Gesetzes vom 29. September 2020 (BGBl. I S. 2048) geändert worden ist, <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> (data dostępu: 12.02.2021); brzmienie art. 72 Ustawy Zasadniczej dostępne na: https://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_72.html#:~:text=Grundgesetz%20f%C3%BCr%20die%20Bundesrepublik%20Deutschland,durch%20Gesetz%20Gebrauch%20gemacht%20hat (data dostępu: 12.02.2021).

⁶ Ustawa z dnia 15 marca 1974 r. o ochronie przed szkodliwymi oddziaływaniami na środowisko (niem. Gesetz zum Schutz vor schädlichen Umwelteinwirkungen durch Luftverunreinigungen, Geräusche, Erschütterungen und ähnliche Vorgänge (Bundes-Immissionsschutzgesetz – BImSchG); pełna nazwa: Bundes-Immissionsschutzgesetz in der Fassung der Bekanntmachung vom 17. Mai 2013 (BGBl. I S. 1274), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 8. April 2019 (BGBl. I S. 432) geändert worden ist, <https://www.gesetze-im-internet.de/bimschg/BJNR007210974.html> (data dostępu: 19.02.2021).

⁷ Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z dnia 23 maja 1949 r.; tekst art. 74 Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec dostępny na: [https://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_74.html#:~:text=das%20Recht%20der%20Wirtschaft%20\(Bergbau,12](https://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_74.html#:~:text=das%20Recht%20der%20Wirtschaft%20(Bergbau,12) (data dostępu: 12.02.2021); zgodnie z art. 74 ust.1 pkt 24, „Die konkurrierende Gesetzgebung erstreckt sich auf folgende Gebiete: (...) Die Abfallwirtschaft, die Luftreinhaltung und die Lärmbekämpfung (ohne Schutz vor verhaltensbezogenem Lärm)”.

⁸ H. Hofmann, H.-G. Henneke (red.), *GG Kommentar zum Grundgesetz*, 13. Auflage, Köln 2014, s. 1874–1875.

⁹ *Ibidem*.

Zasadniczej, obejmuje zarówno zwalczanie źródeł hałasu, jak i tzw. ochronę pasywną, skierowaną przeciwko immisjom dźwięku. Instrumentem ochrony pasywnej pozostają zwykle ustalane wartości graniczne hałasu¹⁰.

Zarysowany układ kompetencji nie pozostaje bez wpływu na rozstrzygnięcia w przedmiocie instrumentów ochrony przed immisjami. Kompetencje w zakresie doboru odpowiedniego środka zwalczania hałasu zachowuje federacja, która uczyniła użytek z normy kompetencyjnej wysłowionej w art. 74 ust. 1 pkt 24 Ustawy Zasadniczej. Federalny Trybunał Konstytucyjny w wyroku 79, 174¹¹ przyjął, że z uwagi na swobodę ustawodawcy federalnego w tym zakresie nie sposób przyjąć, jakoby ustalenie wartości granicznych immisji dźwiękowych było konstytucyjnie nakazane. Innymi słowy, ustawodawca federalny ma swobodę w określaniu wartości tych immisji¹² oraz może określać wartości graniczne hałasu także w formie wytycznych, które stanowią tylko wartości orientacyjne, których przekroczenie będzie uznane za szkodliwe oddziaływanie na środowisko. Tak też uchwalona na podstawie § 48 i 66 ust. 2 ustawy instrukcja techniczna, dotycząca ochrony przed hałasem (tzw. Technische Anleitung zum Schutz gegen Lärm, dalej jako TA- Lärm lub instrukcja techniczna¹³), wysławia wytyczne i nie wyznacza ścisłych granic, a ledwie wartości orientacyjne poziomu hałasu mierzonego w decybelach, który prawodawca określił dla wielu rodzajów terenu oraz zróżnicował zależnie od źródeł

¹⁰ J. Isensee, P. Kirchhof (red.), op. cit., s. 573–575.

¹¹ H. Hofmann, H.-G. Henneke (red.), op. cit., s. 1874; tekst wyroku: <https://www.servat.unibe.ch/dfv/bv079174.html> (data dostępu: 19.02.2021).

¹² J. Isensee, P. Kirchhof (red.), op. cit., s. 573–575. Normy wysławiające kompetencje ustawodawcze określają nie tylko który ustawodawca został wyposażony w kompetencje do stanowienia ustaw, lecz określają także materię, której ustawa miałaby dotyczyć. Ani federacja, ani kraje związkowe nie mogą zrezygnować z przyznanych im kompetencji ustawodawczych, ani też porozumiewać się w sprawie zmiany ustawodawcy, któremu owe kompetencje przysługują zgodnie z Ustawą Zasadniczą. Podkreśla się przy tym, że przepisy Ustawy Zasadniczej nie mają li tylko charakteru „technicznego”. Odpowiadają one podziałowi funkcji państwa w państwie zorganizowanym na zasadach federacji (między federację a kraje związkowe). Normy kompetencyjne określają – jak wspomniano – nie tylko ustawodawcę, którego wyposażono w kompetencje do stanowienia ustaw, lecz także materię tych regulacji. Powiada się przy tym, że normy kompetencyjne są także źródłem rozstrzygnięć ustawodawczych o zasadniczym znaczeniu w tym znaczeniu, że sposób ich ukształtowania stanowi jednocześnie rozstrzygnięcie o znaczeniu fundamentalnym dla danej dziedziny spraw. Tak na przykład normy kompetencyjne Ustawy Zasadniczej, dotyczące obronności państwa, stanowią rozstrzygnięcie co do jej kształtu i sposobu organizacji. Podkreśla się przy tym, że wymienione w Ustawie Zasadniczej dziedziny nie wykluczają się, co oznacza, że ta sama materia może być ujęta w wielu dziedzinach i rodzajach ustawodawstwa. Tak też jeśli Ustawa Zasadnicza przewiduje kompetencje ustawodawczą związku, to ustawodawca krajowy może być wyłączony z procesu prawodawczego w różnym stopniu (odpowiednio do rodzaju kompetencji ustawodawczej).

¹³ Techniczna instrukcja dla celów ochrony przez hałasem z 26 sierpnia 1998 r. (niem. Sechste Allgemeine Verwaltungsvorschrift zum Bundes-Immissionsschutzgesetz (Technische Anleitung zum Schutz gegen Lärm – TA Lärm) vom 26. August 1998), GMBI Nr. 26/1998 S. 503, https://www.verwaltungsvorschriften-im-internet.de/bsvwvbund_26081998_IG19980826.htm (data dostępu: 12.02.2021).

hałasu w odniesieniu do jednej doby w podziale na porę nocną i dzienną. Dlatego ocena, czy emisja hałasu może powodować zagrożenia bądź stanowić znaczne obciążenie dla ogółu bądź sąsiedztwa (przedmiot ochrony w rozumieniu § 3 ustawy), wymagała wypracowania w orzecznictwie kryteriów oceny oddziaływania na środowisko¹⁴. W przypadku ocen dopuszczalności immisji dźwiękowych emitowanych przez dzwony kościelne należało mieć na względzie także postanowienia Ustawy Zasadniczej i wysłowione w niej gwarancje wolności religii, wyznania, sumienia i światopoglądu, które stały się nader istotnym elementem rozumowań sądów administracyjnych¹⁵. Powstało przy tym pytanie, czy w świetle Ustawy Zasadniczej dopuszczalne są w ogóle ustawowe wolności religii, wyznania, sumienia, religii i światopoglądu. Oto bowiem, zgodnie z art. 4 ust. 1 Ustawy Zasadniczej, który wysławia gwarancję niezakłóconych praktyk religijnych, wolność wyznania, sumienia, religii i światopoglądu, są nienaruszalne¹⁶. Zarówno w doktrynie, jak i judykaturze wyłoniła się wątpliwość, czy gwarancja z art. 4 Ustawy Zasadniczej ma charakter absolutny (niedopuszczalne są ograniczenia tej wolności), czy też dopuszczalność takowych ograniczeń można wywodzić z postanowień Konstytucji weimarskiej inkorporowanych na podstawie art. 140 Ustawy Zasadniczej¹⁷. Zwolen-

¹⁴ Zob. P. Polaczuk, op. cit., s. 364 i nast.

¹⁵ W istocie problem dotyczył kolizji kompetencji ustawodawczych i praw podstawowych. W niemieckiej doktrynie problem relacji między prawami podstawowymi a kompetencjami do stanowienia prawa rozstrzyga się przyjmując, że wymóg ochrony wolności gwarantowanych Ustawą Zasadniczą może uzasadniać aktywność ustawodawcy, o ile wspomniana aktywność ustawodawcy znajduje oparcie w Ustawie Zasadniczej. Z drugiej strony zauważa się, że prawa podstawowe nie mogą być kształtowane przez ustawodawstwo.

¹⁶ Art. 4 ust. 1 Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949 r. stanowi, że wolność wyznania, sumienia i swoboda przekonań religijnych i światopoglądowych są nienaruszalne (niem. Die Freiheit des Glaubens, des Gewissens und die Freiheit des religiösen und weltanschaulichen Bekenntnisses sind unverletzlich). Art. 4 ust. 2 dotyczy natomiast praktyk religijnych i wysławia gwarancje niezakłóconego praktykowania religii i głosi, że zapewnia się swobodę praktyk religijnych (niem. Die ungestörte Religionsausübung wird gewährleistet), <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> (data dostępu: 12.02.2021). Tłumaczenie na język polski Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec: <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80205000.pdf> (data dostępu: 19.02.2021). Wydawcą polskiej wersji językowej Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec jest niemiecki Bundestag.

¹⁷ Zob. szerzej np. komentarz do art. 140 Ustawy Zasadniczej: A. Frhr. von Campenhausen, [w:] H. von Mangoldt, F. Klein (red.), *Das Bonner Grundgesetz, Kommentar. Dritte vollständig neubearbeitete Auflage, Artikel 136 bis 146*, Vahlen München 1991, s. 77–300; zob. także J. Isensee, P. Kirchhof (red.), op. cit., s. 573–575. Ustawa Zasadnicza przewiduje kompetencje prawodawcze federacji w zakresie ustawodawstwa dotyczącego regulacji o charakterze fundamentalnym, zasadniczym (niem. Grundsatzgesetzgebung). Po wejściu w życie 52. Ustawy o zmianie Ustawy Zasadniczej przedmiotowe kompetencje federacji dotyczą tylko zasad prawa budżetowego (art. 109 ust. 3 Ustawy Zasadniczej) oraz – co istotne – kościelnego prawa państwowego (art. 140 Ustawy Zasadniczej w związku z art. 138 ust. 1 zd. 1 WRV).

W drodze wykładni określa się natomiast, jak mają się do siebie poszczególne materie regulacji. Wynik wykładni wpływa przeto na podział kompetencji między federacją a krajami związkowymi. Innymi słowy, pytanie o kompetencje danego ustawodawcy rozstrzyga przedmiot regulacji (przedmiot ustawy).

nicy poglądu o niedopuszczalności ograniczeń wolności objętych gwarancjami z art. 4 Ustawy Zasadniczej wskazują w tym kontekście m.in. na art. 136 ust. 1 Konstytucji weimarskiej, który stanowi, że prawa i obowiązki cywilne i obywatelskie nie są uwarunkowane ani ograniczone z powodu korzystania z wolności wyznania¹⁸. Przeciwnicy tego poglądu zwracają natomiast uwagę na art. 137 ust. 3 Konstytucji weimarskiej, który stanowi, że każda wspólnota wyznaniowa reguluje i zarządza swoimi sprawami samodzielnie w ramach obowiązujących powszechnie ustaw¹⁹. Powyższe uzasadnia pogląd, zgodnie z którym ustrojodawca poddał gwarancje wolności religii, wyznania i sumienia i światopoglądu ograniczeniom przewidzianym w art. 137 ust. 3 Konstytucji weimarskiej (powszechnie obowiązujące ustawy). W świetle argumentów zwolenników poglądu o dopuszczalności ograniczania wolności religii, wyznania, sumienia i światopoglądu, ustawa o ochronie przed szkodliwymi oddziaływaniami na środowisko czy też BGB stanowią, zgodnie z Ustawą Zasadniczą, źródła ograniczeń wspomnianych wolności. Innymi słowy, ustawa o ochronie przed szkodliwymi oddziaływaniami na środowisko czy też BGB stanowią konstytucyjne źródła ograniczeń wolności wyznania, sumienia i światopoglądu, ponieważ są to powszechnie obowiązujące ustawy przewidujące ograniczenia tych wolności.

Zaprezentowane stanowisko wspiera także orzecznictwo Federalnego Trybunału Konstytucyjnego, który w wyroku z 25 marca 1980 r., dotyczącym niekonstytucyjności krajowych przepisów dotyczących działalności szpitali wyznaniowych, podkreślił z jednej strony prawo kościołów i związków wyzna-

¹⁸ Przywołują także wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 11 kwietnia 1972 r., w którym Trybunał podkreślił znaczenie i wagę wolności gwarantowanej w art. 4 Ustawy Zasadniczej, czym uzasadnił pogląd o niedopuszczalności wywodzenia z art. 137 ust. 3 Konstytucji weimarskiej ograniczeń prawa podstawowego jednostki do wolności religii, wyznania i sumienia. Zdaniem Trybunału, możliwe ograniczenia mogą znajdować uzasadnienie wyłącznie w prawach podstawowych innych oraz w interesie wspólnoty, o ile podlega on ochronie konstytucyjnej; wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 11 kwietnia 1972 w sprawie prowadzonej pod sygn. akt 2 BvR 75/71 (BVerfGE 33, 23 – Eidesverweigerung aus Glaubensgründen), <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv033023.html> (data dostępu: 4.02.2021); szerzej: K. Stern, *Grundrechte und ihre Schranken*, [w:] P. Badura, H. Dreier (red.), *Festschrift 50 Jahre Bundesverfassungsgericht*, t. 2, Tübingen 2001, s. 1–17; Ch. Burkiczak, *Der Vorbehalt des Gesetzes als Instrument des Grundrechtsschutzes*, [w:] S. Emmenegger, A. Wiedmann (red.), *Linien der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts – erörtert von den wissenschaftlichen Mitarbeitern*, Berlin–Boston 2011, s. 129–149; A. Frhr. von Campenhausen, *Religionsfreiheit*, [w:] J. Isensee, P. Kirchhof, *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, t. VII Freiheitsrechte, C.F.Müller Verlag, Heidelberg 2009, s. 646–651; M. Morlok, [w:] H. Dreier (red.), *Grundgesetz. Kommentar*, t. III, Mohr Siebeck Verlag 2008, s. 1581–1595.

¹⁹ Art. 137 ust. 3 Konstytucji weimarskiej stanowi bowiem, że „każda wspólnota wyznaniowa reguluje i zarządza swoimi sprawami samodzielnie w ramach powszechnie obowiązujących ustaw. Obsadza ona swoje urzędy bez współdziałania państwa czy wspólnoty świeckiej”, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80205000.pdf> (data dostępu: 12.02.2021). Zamieszczono przekład tego postanowienia na język polski, który został tu przytoczony. Wydawcą wersji polskiej Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec jest niemiecki Bundestag.

niowych do samodzielnego prowadzenia swoich spraw (wynikające z art. 140 Ustawy Zasadniczej w zw. z art. 137 ust. 3 Konstytucji weimarskiej), uznając gwarancje samodzielnego prowadzenia swoich spraw za konkretyzację wolności religii, wyznania, sumienia i światopoglądu na poziomie instytucjonalnym²⁰. Jednakże prawo kościołów i związków wyznaniowych z art. 140 Ustawy Zasadniczej w zw. z art. 137 ust. 1 Konstytucji weimarskiej gwarantowane jest w granicach powszechnie obowiązujących ustaw. Nie oznacza to, według Trybunału, że każda czy jakakolwiek ustawa może być uznana za źródło ograniczeń przewidzianych w Ustawie Zasadniczej. Inaczej gwarancje autonomii kościołów i związków wyznaniowych byłyby pozorne. Dlatego ustawodawcy nie przysługuje prawo do ingerowania ustawą w zakres wewnętrznych spraw kościołów i związków wyznaniowych. W przypadku ustaw, których zakres przedmiotowy dotyczy także zadań państwa (obok spraw, którymi zajmują się kościoły i związki wyznaniowe), ocena dopuszczalności ograniczeń zależy od doniosłości zakresu spraw regulowanych ustawą. Ograniczenia ustawowe i wynikające z nich ingerencje w sferę autonomii kościołów i związków wyznaniowych uznaje się za zgodne z art. 140 Ustawy Zasadniczej w zw. z art. 137 ust. 1 Konstytucji weimarskiej, jeżeli są one konieczne dla zapewnienia pokojowej koegzystencji kościołów i państwa, które jest wspólnotą neutralną światopoglądowo i religijnie²¹. Podobne stanowisko Trybunał zajął w wyroku z 17 grudnia 1975 r.²² oraz wyroku z 16 października 1979 r.²³

²⁰ Wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 25 marca 1980 r., sygn. akt BvR 208/76, BVerfGE 53, 366, <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv053366.html> (data dostępu: 19.02.2021). Trybunał stwierdził bowiem, że „Das Selbstorganisationsrecht der Kirchen, das den Beschwerdeführern als Einrichtungen der katholischen und evangelischen Kirche zustehe, stelle sich als eine Konkretisierung und damit als eine institutionelle Ergänzung des Grundrechts aus Art 4 Abs 2 GG dar und sei folglich in dessen Schutzbereich einbezogen”.

²¹ Wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 25 marca 1980 r., sygn. akt BvR 208/76, BVerfGE 53, 366; <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv053366.html> (data dostępu: 19.02.2021). Trybunał stwierdza bowiem: „Allerdings sei das Selbstorganisationsrecht der Kirchen »lediglich innerhalb der Schranken des für alle geltenden Gesetzes« gewährleistet; dies bedeute jedoch keineswegs, daß hier jedes beliebige Gesetz Schranken setzen könne; andernfalls würde die kirchliche Autonomie in ihren wesentlichen Bereichen ausgehöhlt. Keine Regelungsbefugnis für den Gesetzgeber bestehe von vornherein für Tätigkeiten, die dem innerkirchlichen Bereich zuzurechnen seien. Soweit auch der staatliche Bereich berührt werde, sei das Gewicht der zu regelnden Materien ausschlaggebend. Auch da seien aber nur solche gesetzlichen Einschränkungen des Rechts auf kirchliche Selbstorganisation zulässig, die zwingenden Erfordernissen friedlichen Zusammenlebens zwischen Staat und Kirche in einem religiös und weltanschaulich neutralen politischen Gemeinwesen entsprächen”.

²² Wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 17 grudnia 1975 r., sygn. akt 1 BvR 63/68, BVerfGE 41, 29, <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv041029.html> (data dostępu: 20.02.2021).

²³ Wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 16 października 1979 r., sygn. akt 1 BvR 647/70 und 7/74, BVerfGE 52, 233, <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv052223.html> (data dostępu: 20.02.2021).

Wolność religii, wyznania, sumienia i światopoglądu a ochrona przed hałasem w orzecznictwie – wyniki analizy

Powstaje pytanie o stopień czy intensywność ingerencji w gwarantowane Ustawą Zasadniczą wolności religii, wyznania, sumienia i światopoglądu w zarysowanych ramach prawnych ochrony przed szkodliwymi oddziaływaniami na środowisko. Z przeprowadzonej analizy orzecznictwa wynika, że zarysowane ramy prawne oraz charakter norm instrukcji technicznej pozwalają, po pierwsze, uwzględniać wielowiekową obecność denominacji chrześcijańskich w przestrzeni publicznej w wypracowanych przez judykaturę kryteriach społecznej adekwatności hałasu, tradycji oraz jego powszechnej akceptacji i wreszcie ważyć te kryteria oceny dopuszczalności emisji dźwiękowych z poszanowaniem wolności religii, wyznania, sumienia i światopoglądu²⁴.

Przykładowe orzeczenia

Przykładem tak wyważonego rozstrzygnięcia jest wyrok Sądu Administracyjnego w Oldenburgu z 11 stycznia 1994 r.²⁵. Sąd rozstrzygał sprawę emisji dźwiękowych z dzwonów bijących na Anioł Pański. Sąd uznał, że ocena, czy bicie dzwonów na Anioł Pański trzykrotnie w ciągu dnia stanowi znaczną uciążliwość w rozumieniu § 3 ust. 1 ustawy o ochronie przed szkodliwymi oddziaływaniami na środowisko, winna odwoływać się do odczuć osoby przeciętnej, a nie do indywidualnej oceny i wrażliwości sąsiadów narażonych na hałas. Należy przy tym uwzględnić tę oto okoliczność, że parafia (gmina

²⁴ Zobacz np. wyrok Sądu Administracyjnego we Freiburgu z 12 lutego 1998 r., sygn. akt 4 K 1975/97, tekst wyroku przedrukowano [w:] *Entscheidungen in Kirchensachen*, t. 36, Berlin 2002, s. 64–68; wyrok Sądu Administracyjnego w Würzburgu z 14 października 1997 r., sygn. akt W 6 E 97.1217, tekst wyroku przedrukowany [w:] *Entscheidungen in Kirchensachen*, z. 35, 2001, s. 397–403; wyrok Federalnego Trybunału Administracyjnego z 2 września 1996 r., zapadły w sprawie prowadzonej pod sygnaturą 4 B 152.96, przedruk wyroku [w:] *Entscheidungen in Kirchensachen*, z. 34, 2000, s. 340; wyrok Bawarskiego Trybunału Administracyjnego 11 stycznia 2005 r. w sprawie toczącej się pod sygnaturą 22 ZB 04.3246, przedruk wyroku [w:] *Entscheidungen in Kirchensachen*, z. 47, 2005, Berlin, s. 1–4; wyrok Federalnego Trybunału Administracyjnego z 19 stycznia 1989 r. w sprawie pod sygn. BverwG 7 C 77.87, BverwGE 81, 197, <https://www.juris.de/jportal/prev/WBRE310129907> (data dostępu: 19.02.2021); wyrok Federalnego Trybunału Administracyjnego z 30 kwietnia 1992 r. w sprawie pod sygn. BverwG 7 C 25.91, BverwGE 90, 163, <https://www.juris.de/jportal/prev/WBRE310501902> (data dostępu: 19.02.2021); wyrok Federalnego Trybunału Administracyjnego BVerwG 68, 62, opublikowany [w:] *Entscheidungen in Kirchensachen*, z. 21, poz. 251; wyrok Federalnego Trybunału Administracyjnego z 7 października...

²⁵ Wyrok Sądu Administracyjnego w Oldenburgu z 11 stycznia 1994 r., sygn. akt 4 A 1049/92, tekst wyroku przedrukowano [w:] *Entscheidungen in Kirchensachen*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1998, z. 32, s. 1–4.

kościelna) ma status podmiotu publicznoprawnego oraz że w tradycji bicia dzwonów jest sprawowaniem kultu przez Kościół²⁶. Skarżący był właścicielem nieruchomości gruntowej, na której posadowiony był dom jednorodzinny. Nieruchomość uczestnika postępowania wraz z posadowioną na niej kaplicą należała do parafii Kościoła Rzymskokatolickiego. Skarżący nie kwestionował przed sądem dopuszczalności emisji hałasu z dzwonów rozbrzmiewających trzy razy w ciągu tygodnia oraz w święta przed mszami odprawianymi w kaplicy. Kwestionował natomiast bicie dzwonów trzykrotnie w przeciągu dnia przez łącznie 3,45 minut, które według pomiarów wykonanych w domu generowały hałas o sile 80–82 dB(A). Sąd Administracyjny w Oldenburgu uznał tę skargę za nieuzasadnioną, wskazując, że granicą nadmiernych uciążliwości wynikających z użytkowania urządzeń budowlanych jest zagrożenie dla zdrowia. Jak kształtuje się ona w konkretnych przypadkach, zależy od okoliczności. W przypadku immisji poniżej progu zagrożenia dla zdrowia kryterium rozstrzygającym nie jest poziom hałasu, lecz ta oto okoliczność, czy hałas jest znaczny²⁷. Ponadto oceny jego dopuszczalności dokonuje się w świetle takich kryteriów jak powszedniość, społeczna odpowiedniość oraz ogólna akceptacja²⁸. Ocena, czy hałas jest znaczny, wymaga zatem wartościowania, którego dokonuje się waząc dobra (wartości chronione przez niemiecki porządek prawny) z uwzględnieniem okoliczności danego przypadku (źródła immisji i użytkowanie podmiotu, którego one dotyczą). Należy dlatego wziąć pod uwagę, że uczestnikowi postępowania przyznano status podmiotu prawa publicznego (art. 137 ust. 5 Konstytucji weimarskiej w zw. z art. 140 Ustawy Zasadniczej) oraz że użytkowanie dzwonów (instalacji) jest bezpośrednio powiązane z funkcjonowaniem Kościoła. Kościoły prowadzą swoje sprawy samodzielnie. Ograniczenia w tym zakresie określają powszechnie obowiązujące ustawy pochodzące od państwa, które jest zobowiązane do uwzględniania gwarancji w zakresie samostanowienia kościołów i związków wyznaniowych. Sprawą uczestnika jest przeto ustalenie, kiedy i jak użyje dzwonów do celów liturgicznych. Oto bowiem bicie dzwonów ma w tradycji wymiar liturgiczny (jest elementem kultu religijnego) i o ile pora, czas trwania i intensywność nie są nadzwyczajne (nie odbiegają od tego, co ma charakter zjawiska powszechnego), zasługuje – po uwzględnieniu przeciwnych interesów – na ochronę także w sekularyzowanym społeczeństwie. Uczestnik podnosił, że bicie dzwonów na Anioł Pański służy przede wszystkim podziałowi dnia, z drugiej jest wezwaniem i przypomnieniem o modlitwie. Taki wyraz obecności Kościoła jest objęty gwarancją do samosta-

²⁶ Ibidem, s. 1.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Zob. szerzej argumentację Federalnego Trybunału Administracyjnego w uzasadnieniu wyroku 7 października..., tekst wyroku w Systemie Informacji Prawnej Juris, <https://www.juris.de/jportal/prev/WBRE100178405> (data dostępu: 19.02.2021); Sąd Administracyjny w Oldenburgu odsyła do tego judykatu.

nowienia z Ustawy Zasadniczej i stanowi jednocześnie praktykę religijną podlegającą ochronie zgodnie z art. 4 ust. 2 Ustawy Zasadniczej. Nie jest to praktyka, której nie można byłoby pogodzić z gwarancjami z art. 4 ust. 2 Ustawy Zasadniczej i dlatego nie można jej przeciwstawiać odczuć pojedynczych osób czy grup, których obowiązuje także zasada wzajemnej tolerancji – toteż należy ją uznać za społecznie aprobowaną. Uczestnik, który uruchamia dzwony trzykrotnie w ciągu dnia na Anioł Pański, nie narusza zatem granicy społecznej aprobaty. Nie sposób także przyjąć, jakoby bicie dzwonów stanowiło dla skarżącego szczególną uciążliwość, którą można by zakwalifikować jako znaczną w rozumieniu § 3 ust. 1 ustawy o ochronie przed szkodliwymi oddziaływaniami na środowisko. Taka ocena byłaby uzasadniona w przypadku, w którym przekroczono by miarę uciążliwości hałasu dla przeciętnego człowieka, co nie ma miejsca w analizowanych okolicznościach²⁹. Dzwony na Anioł Pański biją w godzinach: 7.00, 12.00 i o 18.00. Godzinę, w której rozlegnie się bicie dzwonów można zatem przewidzieć i nie sposób przyjmować, że dźwięk dzwonów może w tych okolicznościach wywołać nagle lęki czy też że może być odczuwany jako bolesny czy dokuczliwy. Także długość bicia dzwonów (trzy razy po trzy uderzenia) nie pozwala przyjąć, jakoby hałas z dzwonnicy powodował lęk u skarżącego. Niezasadny jest także zarzut naruszania ciszy nocnej (dzwony na Anioł Pański biją najpierw rano, o godzinie 7.00). Mogą one powodować krótką przerwę (wyrwać ze snu), jednak nie sposób twierdzić, że po porze nocnej sen skarżącego nie będzie niczym zakłócany. Podobnie ocenić należy zarzut przekroczenia poziomu hałasu. Jego pomiary miałyby wykazywać wartości w przedziale od 80 do 82 db(A), podczas gdy – jak podnosił skarżący – w orzecznictwie, tj. wyroku Federalnego Trybunału Administracyjnego z 7 października 1983 r. zapadłym w sprawie toczącej się pod sygnaturą 7 C 44.81, określono dopuszczalny poziom hałasu na nie więcej niż 60 db(A)³⁰. Sąd przypomniał jednak, że Federalny Trybunał Administracyjny nie określił w przywoływanym przez skarżącego wyroku wartości granicznych emisji hałasu³¹. Oto bowiem Trybunał stwierdził, że nawet uznanie, jakoby bicie dzwonów na Anioł Pański generowało wzmogoną emisję hałasu, nie oznacza jeszcze, że hałas ten przekracza społecznie akceptowane granice ani też nie uzasadnia wniosku, że emisja hałasu narusza prawo skarżącego do nietykalności cielesnej z art. 2 Ustawy Zasadniczej. Nie sposób uzasadniać żądania skarżącego także stanowiskiem Trybunału zaczerpniętym z wyroku z 30 kwietnia 1992 r. w sprawie toczącej się pod sygnaturą BverwG VII C 25.91³², który nie dotyczy liturgicznego bicia dzwonów, lecz instalacji zegara kościelnego wybijającego godziny. W rezultacie, według sądu, pomiary poziomu hałasu nie uprawniają

²⁹ Wyrok Sądu Administracyjnego w Oldenburgu..., s. 2.

³⁰ Wyrok Federalnego Trybunału Administracyjnego z 7 października...

³¹ Wyrok Sądu Administracyjnego w Oldenburgu..., s. 3.

³² Wyrok Federalnego Trybunału Administracyjnego z 30 kwietnia...

do twierdzenia o jego społecznej nieadekwatności (by był on społecznie nieadekwatnym oddziaływaniem na nieruchomość sąsiadującą). Ponadto skarżący nie dowiedli uszczerbku na zdrowiu, jakiego mieliby doznać wskutek emisji dźwiękowych. Emisje te – przez czas ich trwania – oddziałują zresztą na otoczenie w stopniu niewielkim, nie zaś znacznym. Warto przy tym podkreślić, że uruchamianie dzwonów przez uczestnika wiąże się z jego zadaniem w sferze publicznej i stanowi wyraz uzasadnionego gwarancjami konstytucyjnymi uczestnictwa kościoła w życiu publicznym³³.

Podsumowanie

Jak wspomniano, szeroko rozumiane zwalczanie hałasu jest w niemieckim porządku prawnym przedmiotem konkurencyjnych kompetencji ustawodawczych. Ustawodawca federalny uczynił z nich użytek, uchwalając ustawę o ochronie przed emisjami. Kompetencje w zakresie doboru odpowiedniego środka zwalczania hałasu zachowuje przeto federacja, która określiła normy hałasu w wytycznych. Innymi słowy, w granicach przysługującej ustawodawcy federalnemu swobody dokonano wyboru instrumentu w postaci wartości granicznych hałasu, ale normom, które nowe wartości określają, nadano charakter instrukcyjny, orientacyjny. W tych okolicznościach rozstrzyganie sporów o emisje dźwiękowe wymagało wypracowania przez sądy administracyjne kryteriów oceny dopuszczalności emisji dźwiękowych. Z analizy wielu wyroków sądów administracyjnych w sprawach o szkodliwe oddziaływania dźwiękowe na środowisko, których źródłem są dzwony kościelne używane do celów liturgicznych, wynika, że ukształtowane przez sądy kryteria społecznej adekwatności hałasu, tradycji oraz jego powszechnej akceptacji pozwalają ważyć kolidujące z sobą dobra chronione prawem (ochrona przed szkodliwymi oddziaływaniami na środowisko i ochrona wolności religii, wyznania, sumienia i światopoglądu), z uwzględnieniem wielowiekowej obecności denominacji chrześcijańskich w przestrzeni publicznej, zaś ograniczenia dopuszczalności emisji dźwiękowych w relatywnie niewielkim stopniu ingerują w wolność religii, wyznania, sumienia i religii.

Wykaz literatury

- Armour R., *Islam, Chryścijaństwo i Zachód*, Wyd. WAM, Kraków 2004.
Bassenge P., Ellenberger J., Grüneberg Ch., Thorn K., Brudermüller G., Götz I., Sprau H., Weidenkaff W., Weidlich D. (red.), *Bürgerliches Gesetzbuch mit Nebengesetzen*, 75. Neubearbeitete Auflage, Verlag CH Beck, München 2016.

³³ Wyrok Sądu Administracyjnego w Oldenburgu..., s. 4.

- Bergmann J., *Vom Umgang des deutschen Rechtsstaates mit dem Islam*, „Zeitschrift für Ausländerrecht und Ausländerpolitik” 2004, nr 4.
- Burkiczak Ch., *Der Vorbehalt des Gesetzes als Instrument des Grundrechtsschutzes*, [w:] A. Wiedmann (red.), *Linien der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts – erörtert von den wissenschaftlichen Mitarbeitern*, S. Emmenegger, De Gruyter Verlag, Berlin–Boston 2011.
- Campenhausen A. Frhr. von, [w:] H. von Mangoldt, F. Klein (red.), *Das Bonner Grundgesetz. Kommentar. Dritte vollständig neubearbeitete Auflage*, Artikel 136 bis 146, Vahlen München 1991.
- Campenhausen A. Frhr. von., *Religionsfreiheit*, [w:] J. Isensee, P. Kirchhof, *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, t. VII Freiheitsrechte, C.F.Müller Verlag, Heidelberg 2009.
- Chazbijewicz S., Turowski M., Skarbek K. (red.), *Nowoczesność, Europa, Islam. Religia a dylematy obywatelstwa i wykluczenia*, Instytut Studiów nad Islamem, Wrocław 2012.
- Guntau, B., *Der Ruf des Muezzin in Deutschland – Ausdruck der Religionsfreiheit?*, „Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht” 1998, t. 43, nr 3.
- Hofmann H., Henneke H.-G. (red.), *GG Kommentar zum Grundgesetz*, 13. Auflage, Carl Heymanns Verlag, Wolters Kluwer Deutschland, Köln 2014.
- Isensee J., Kirchhof P. (red.), *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Band VI, Bundesstaat, dritte, völlig neubearbeitete und erweiterte Auflage, C.H. Müller Verlag, Heidelberg 2008.
- Knopp F., Schenke W.-R., Schenke R.P., (red.), *Verwaltungsgerichtsordnung. Kommentar*, 13. CH Beck, Auflage München 2013.
- Krukowski J., *Konstytucyjne podstawy stosunków między państwem a kościołami w Republice Federalnej Niemiec*, [w:] A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisław (red.), *Divina et Humana. Księga Jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin Księdza Profesora Henryka Misztala*, KUL, Lublin 2001.
- Morlok M., [w:] H. Dreier (red.), *Grundgesetz. Kommentar*, t. III, Mohr Siebeck Verlag 2008.
- Muckel S., *Streit um den muslimischen Gebetsruf: der Ruf des Muezzin im Spannungsfeld von Religionsfreiheit und einfachem Recht*, „Nordrhein-Westfälische Verwaltungsblätter” 1998, t. 12, nr 1.
- Nalborczyk A.S., *Muzułmanie w Niemczech - wielka społeczność religijna nieuznana przez państwo*, [w:] A. Parzymies (red.), *Muzułmanie w Europie*, Wyd. Akad. Dialog, Warszawa 2005.
- Orzeszyna K., *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej*, KUL, Lublin 2007.
- Polaczuk P., *Wezwanie muzułmanów na modlitwę a ochrona przed immisjami sąsiedzkimi w Republice Federalnej Niemiec. Kilka uwag*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019, nr 46.
- Raport Islamskie Życie Wspólnotowe w Niemczech opublikowany 19 kwietnia 2012 r.* (niem. Islamisches Gemeindeleben in Deutschland veröffentlicht 19. April 2012).
- Robbers G., *Religia i wolność religijna w Niemczech – Bóg w ustawie zasadniczej*, [w:] J. Krukowski (red.), *Kultura i Prawo. Religia i wolność religijna w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie integracji europejskiej*, TN KUL, Lublin 2004.
- Stern K., *Grundrechte und ihre Schranken*, [w:] P. Badura, H. Dreier (red.), *Festschrift 50 Jahre Bundesverfassungsgericht*, t. 2, Mohr Siebeck, Tübingen 2001.

Troidl T., *Zwischen Kirchturm und Minarett: der Lärm Gottes – dürfen Glocken lauter läuten als Muezzine rufen können*, „Deutsches Verwaltungsblatt“ 2012, t. 127, nr 15.

Summary

Loud church bells as a harmful environmental impact on the German legal order. Some remarks

Keywords: freedom of religion, conscience and belief, legislative competence, noise protection, church bells.

The author analyses the issue of protection against noise in the German legal order. He addresses the problem of legal conditions in which the criteria for assessing the admissibility of sound immissions emitted by church bells that are used for liturgical purposes have been formed in the case-law of administrative courts. In the author's opinion, the aforementioned conditions have a very complex character. They result from how the Basic Law has shaped the legislative competence of the Federation in the field of noise control, the nature of the legal norms defining the noise limits issued based on the Law of 15 March 1974 on protection against harmful effects on the environment, the provisions of the German constitution enunciating the guarantees of freedom of religion, conscience and worldview, and the criteria developed in the case law for assessing the admissibility of noise. The author points out that the Environmental Protection Act is, according to the German constitution, a source of restrictions on the freedom of religion, conscience and worldview and analyses the impact of the criteria for assessing the admissibility of sound emissions on the freedom of religion, conscience and worldview.